
Knut Einar Larsen

Arbeiderboligproblemet i Trondheim 1850 – 1920:

Noen eksempler fra den sosiale boligbyggingens historie

Med «arbeiderbolig» tenker jeg ikke bare på boliger for industriarbeiderne, men for «den ringere stand» i det hele tatt, med andre ord: flertallet av befolkningen.

I 1801 bodde det 8 832 mennesker i Trondheim og Knut Mykland¹ har regnet ut at 63 % av disse hørte til den ringere stand. Til denne stand regner han alle slags dagleiere som arbeiderne på havnepakkhusene, tømmermenn, møllearbeidere osv. og dessuten soldater, tjenestefolk, sjøfolk m.m.

I 1845 var folketallet økt til ca. 14 000. Bare innenfor det gamle byområdet var antallet mennesker økt med 50 %. Størstedelen av denne befolkningsvekst var innenfor arbeiderklassen i vid forstand. Befolkningsøkningen medførte økende trangboddhet innenfor det samme området. Og befolkningen i byen bare økte og økte. I 1875 var den kommet opp i ca. 23 000 personer, en økning på 115 % fra 1801. Ved folketellingen i 1900 bodde det ca. 38 000 mennesker innenfor byens grenser. Selv om grensene var utvidet 2 ganger, først i 1863 og så i 1892, er det grunn til å si at økningen var kraftig. I alminnelighet skyldtes den to forhold: lavere dødelighet og tilflytning fra landdistriktene.

Det er på denne bakgrunn vi må se utviklingen av arbeiderboligproblemet. For det første bodde arbeiderklassens familier i små og gjerne sterkt overbefolkede leiligheter som i sanitær og bygningsmessig forstand kunne kalles elendige. På den andre sida ytret problemet seg samtidig nærmest konstant i form av direkte boligmangel.

Småhusene var fremherskende ved de gamle gruvesamfunn og verksanlegg.
Her en uformell organisering ved Øvre Verket i Ulefoss, –

(Foto: S. Halvorsen og P. E. Martinussen)

At en slik bolignød til tider også eksisterte i Trondheim, kan vi se av enkelte av amtmannens femårsberetninger. I beretningen for 1856 – 60 heter det bl.a. at: «For Arbeiderklassen er det fremdeles trangt for Beboelsesleiligheter»² og i beretningen for 1866 – 70 skrives det om «. . . Vanskeligheden ved at erholde Husleilighed for den arbeidende Klasse».³

Hvordan skulle problemet med boligmangelen løses? Forsøket på å finne en løsning var i forrige århundre overlatt til arbeideren selv eller til den private spekulasjon. Først rundt århundreskiftet ble det åpenbart for alle parter i samfunnslivet at problemet bare kunne løses gjennom direkte og konkret offentlig medvirkning. Kommunene måtte selv bygge arbeiderboliger. Denne utviklingen skjedde samtidig både i Kristiania og Trondhjem.

De sanitære, hygieniske og bruksmessige mangler ved arbeidernes boliger forsøkte det offentlige å rette på i hovedsak gjennom bygningslovgivningen. Allerede i proposisjonen til en alminnelig bygningslov for Norges kjøpsteder i 1821 hadde man i en viss grad forsøkt å ta hensyn til slike forhold gjennom enkelte lovbestemmelser, om enn disse spilte en svært underordnet rolle. Men etter hvert som kunnskapen om problemenes årsak og virkning ble utvidet, kom de sanitære og hygieniske krav til boligen til å få sentral betydning i bygningsretten. «Først ved den nugjældende Bygningslov af 5te Juni 1875 ble der saaledes i en mere fremtrædende Grad taget Hensyn til de sanitære Interesser, der er af en saa overordentlig Betydning ved en Bys Bebyggelse» heter det i forarbeidene til Kristianias bygningslov av 26. mai 1899.⁴ Rundt siste århundreskifte

– og en mer formell plassering langs en gate, med boliger på en eller begge sider. «Gata» på Bærums Verk.

(Foto: P. Berg)

ble forøvrig alle de fire norske bygningslovene revidert og modernisert og alle fikk skjerpede bestemmelser om boligroms og bolighus utforming med tanke på å skape sunnere boligforhold. I denne forbindelsen er det også verdt å merke seg at arbeiderklassen på dette tidspunkt var i ferd med å vinne innflytelse på den offentlige kontroll med byggevirksomheten i det hele tatt. I § 2 i bygningsloven for Kristiania fra 1899 var det bestemt at bygningskommisjonen (tilsvarende våre dagers bygningsråd) foruten av en del offentlige tjenestemenn skulle bestå av 4 bygningskyndige medlemmer beskikket av formannskapet, «deriblandt mindst en Arbeider».

Det er likevel et spørsmål om bygningslovgivningen egentlig spilte noen positiv rolle i arbeidet med å forbedre arbeiderklassens boligforhold i tida før århundreskiftet. I realiteten virket heller denne lovgivningen som en sosial separasjonsmekanisme. Bestemmelsen om murtvang og høye grunnpriser innenfor bygningslovens virkeområde, dvs. innenfor bygrensen, førte til boligutgifter som de «fra Haand til Mund levende Arbeidere»⁵ ikke kunne betale. Dermed førte bygningslovene til at arbeiderklassen ble presset vekk fra de sentrale områder av byen og ut i «forsteder» utenfor byenes grenser. Forstadsproblematikken ble dermed en sentral del

av arbeiderboligens historie. Og samtidig med at bygningslovenes bestemmelser nærmest tvang arbeiderklassen ut av byen, ble boligtilbudet i byen nærmest begrenset til de eldste og dermed dårligste deler av bebyggelsen.

Både her i landet og i Europa ellers, var det private boligselskaper dannet på et filantropisk grunnlag, som i 1840- og 50-åra tok de første initiativer til å løse arbeiderboligproblemet. Men disse boligselskapene hadde gjerne det til felles at de ikke opererte innenfor fullstendig uegennyttige rammer. De aller fleste hadde vedtekter som bestemte at det årlig skulle utbetales et utbytte på 3 – 5 % av de investerte midler. Den britiske arbeiderbolighistoriker John Nelson Tarn har derfor kalt hele denne boligreformbevegelsen «filantropi og fem prosent»!⁶ Et slikt filantropisk boligselskap stod bl.a. bak oppførelsen av «Arbeiderboligen i Møllergata» i Kristiania i 1851, og som var den første av denne boligtypen i Norge.

«Arbeiderboligen på Kalvskinnet»

Samme år, 1851, ble det tatt et initiativ i Trondheim som hadde perspektiver langt ut over de filantropiske boligselskapers basis i det private initiativ. I brev til formannskapet i desember 1851, foreslo ingeniørkaptein Carl Bonaparte Roosen at inntil 650 spesiedaler av brennevinsavgiften skulle brukes til oppførelse av en mønsterbolig for to arbeiderfamilier.⁷ Det vi i virkeligheten kan kalle det visjonære aspekt ved Roosens forslag, er at han *påpeker at oppførelse av arbeiderboliger må være et offentlig anliggende*. Det skulle komme til å gå over 60 år før den første kommunale arbeiderboligen ble bygd i Trondheim.

I sin henvendelse til formannskapet skrev Roosen bl.a. at: «I Overbevisningen om at Tiden har Krav paa virksom Deltagelse i den arbeidende, mindre bemidlede Samfundsmedlemmers Velvære, tillader jeg meg at overlevere, nærværende Tegning med Overslag til en Arbeider Mønsterbolig for 2de Familier i Throndhjem . . .»⁸ Roosen mente altså at en mindre boligtype, tomannsboligen, og ikke leiekasernen, var den ideelle arbeiderbolig. Hans tanke var at slike småboliger med tiden og «ved Sparsomhed» skulle bli den enkelte arbeiders eiendom.⁹ For så vidt ble Roosens forslag en forløper for «Egne-Hjem»-bevegelsen som hadde en viss

innflytelse i de par første decenniier av vårt århundre. Det mest banebrytende og sikkert også sjokkerende ved hans forslag, var likevel tanken om at kommunen direkte skulle involvere seg i å løse arbeiderklassens problemer. Hans utmerkede forslag fikk, som vi kanskje kunne vente, en meget ublid skjebne både i formannskap og bystyre: Det ble overhodet ikke diskutert.¹⁰ Roosen sendte en likelydende henvendelse til formannskapet i 1869, også denne gangen uten noen positiv utgang.¹¹ Tida var ennå ikke moden for så radikale tanker.

Boligsaken var ikke det eneste aspekt ved arbeiderklassens kår Roosen var opptatt av. Han var medlem av Trondhjems Arbeiderforening som var stiftet i 1850. Det er ikke urimelig å tenke seg at det var rene familieforhold som var utgangspunktet for hans engasjement på arbeiderklassens vegne. Han var nemlig gift med Marcus Thranes søster Camilla Marie.¹²

For å få realisert tanken om en arbeiderbolig, måtte man i Trondheim som i Kristiania basere seg på det private initiativ gjennom et filantropisk byggeselskap. I 1856 sendte borgermester Henrik Lysholm ut en innbydelse til aksjetegning i et selskap hvis formål skulle være «en Arbeiderboligs Anskaffelse».¹³ I løpet av en måneds tid var den nødvendige aksjekapital på 6 000 spesiedaler, fordelt på 60 aksjer pålydende 100 spesiedaler, skaffet til veie. Den 11. november 1856 ble så «Interessentskabet Arbeiderboligen paa Kalvskindet» stiftet. I selskapets vedtekter ble det bestemt at husleien for den fremtidige arbeiderbolig skulle fastsettes slik at den årlig kunne gi aksjonærene et utbytte på 5% etter at skatter, vedlikeholdsutgifter m.v. var trukket fra. Det slutter seg således pent til rekken av de europeiske «5%-filantropi-selskaper». Nå skulle det likevel vise seg at det for flere års vedkommende overhodet ikke var dekning for å utbetale noe utbytte til aksjonærene. Fram til selskapets 75-års jubileum i 1931 hadde det gjennomsnittlige utbytte ligget på 3,5%.

Flertallet av de første innskyterne i selskapet tilhørte Trondheims kjøpmannsstand. På stiftelsesmøtet, der for øvrig bare fire av aksjonærene møtte, ble det besluttet å nedsette en byggekomité. Byggmester Johan Friedrich Kunig spilte en sentral rolle i komitéen. Han var ikke selv aksjonær i selskapet, men var invitert til å delta som bygningskyndig medlem. Kunig var født i Tyskland og var,

som flere andre tyske bygningshåndverkere, kommet til Trondheim i forbindelse med gjenoppbyggingen etter de store bybrandene i 1841 og 1842. Foruten sin medvirkning som bygningskyndig konsulent både under planlegging og oppførelse av arbeiderboligen, utførte også hans firma alt tømmerarbeide i denne forbindelsen.

Interessentskabet var innstilt på at «Arbeiderboligen» skulle bli oppført av utelukkende norskbrant teglstein, og arbeidet med å skaffe et gunstig anbud tok derfor en del tid. Først høsten 1858 stod gården klar til innflytting. Selskapet hadde skaffet til veie en sentralt beliggende tomt, så å si midt i byen, på Kalvskinnet.

Vi skal nå forsøke å beskrive det ferdige anlegget: Det bestod av en hovedbygning som var våningshuset og en parallelt liggende ut-
husbygning. Mellom disse var et dels hellelagt gårdsrom der man bl.a. hadde vannpost.

Våningshuset var oppført i tre etasjer med hvelvet kjeller og loft. Ytterveggene og en langsgående skillevegg på midten var oppført i mur, mens tverrgående skillevegger var i utmurt bindingsverk. Det var 8 leiligheter i hver etasje, altså i alt 24, gruppert to og to rundt fire trapperom.

Hver leilighet bestod av stue og kjøkken og arealet var ca. 30 kvadratmeter. Alle leilighetene var like, og spesielt kan man merke seg at de gikk tvers gjennom huset, slik at de kunne gjennomluftes. I sanitær henseende var dette en uvurderlig fordel og først i forbindelse med boligdebatten i 1920-åra fikk man for alvor opp øynene for betydningen av slike planløsninger.

Ytterveggene i våningshuset var oppført som en hulmurskonstruksjon, og såvidt vites var dette første gangen at denne konstruksjonsmåten ble benyttet her i landet.¹⁴ Denne konstruksjonsmåten ga adskillig bedre varmeisolasjon enn den tradisjonelle kompaktmuren.

Selv om hele bakgrunnen for prosjektet «Arbeiderboligen på Kalvskinnet» kan virke forretningsmessig og kanskje spekulativ, så viser både bruken av denne moderne konstruksjonsmåten og selve planløsningen at det var lagt omtanke ned i planleggingen som ga prosjektet perspektiver ut over det rent forretningsmessige.

På loftet i våningshuset hadde hver leilighet sin egen bod samt tørkeplass for klær. I den hvelvede kjelleren var det egne matboder for samtlige leiligheter.

Uthusbygningen som var oppført i utmurt bindingsverk og var på to etasjer, inneholdt priveter, vedboder, bryggerhus og rullebod. Alt i alt var det lagt opp til et ganske mønstergyldig boligprosjekt.

Det var byggmester Kunig som hadde lagt fram tegninger med omkostningsoverslag for byggeprosjektet. Om det var ham selv som hadde utarbeidet dette vet vi dessverre ikke. Men det er en bemerkelsesverdig likhet mellom den ovenfor nevnte «Arbeiderbolig av 1851» i Kristiania og «Arbeiderboligen på Kalvskinnet» i Trondheim. Kanskje hadde Kunig og byggekomiteen vært i hovedstaden og studert arbeiderboligen der eller kanskje har de to selskapene samarbeidet på annen måte.

Men selv om «Arbeiderboligen på Kalvskinnet» i utgangspunktet kunne blitt et mønstergyldig boligprosjekt, så ble dette raskt brutt ned ved at Selskapet plasserte kokeovner både på kjøkken og stue. Dette var nærmest en invitasjon til overbefolkning av leilighetene! I 1872 vedtok Interessentskabet at kokeovnene på stuene skulle erstattes med kakkelovner. Men heller ikke dette kan ha hatt noen umiddelbar virkning på utleiemulighetene. Folketellinga fra 1875 forteller om en temmelig overbefolket bygning. I tredje etasje eksempelvis bodde det i alt 10 familier med 24 voksne og 21 barn samt 7 losjerende fordelt på 8 leiligheter, det vil si ca. 4 kvadratmeter boligflate pr. person.

De første husleiene ble av Interessentskabet fastsatt til 20 spesiedaler (80 kr.) årlig for leiligheter i første etasje, 18 spesiedaler (72 kr.) for leiligheter i andre og 16 spesiedaler (64 kr.) for leiligheter i tredje etasje. Men det var ikke nok bare å ha råd til å betale husleia. Leietakerne måtte også «skaffe fyldestgjørende Attest for Ædruelighed og ordentlig Levned».¹⁵ De første leiekontraktene inneholdt en del, om enn tidstypiske, rigorøse bestemmelser. Leieboerne fikk ikke ha sin egen portnøkkel. Den var det bare oppsynsmannen i første etasje som hadde. Han åpnet porten hver morgen klokka halv seks og stengte den igjen om kvelden klokka ti.

«Arbeiderboligen på Kalvskinnet» ble meget omtalt i byen etter den var bygd, og anlegget har helt fram til våre dager vært et velkjent innslag i bybildet.

«Selskabet til Arbeiderboligers Anskaffelse»

«Arbeiderboligen» skulle ikke bli det eneste filantropiske initiativ som ble tatt i Trondheim for å løse arbeiderboligproblemet. I mars 1872 innbød 6 av byens ledende borgere gjennom Adresseavisen til «Aktietegning i det Øiemed at skaffe Arbeidere Huse til Eien-dom». ¹⁶ Disse 6 borgerne hadde på forhånd dannet en komité. De skrev i innbydelsen at de hadde innhentet opplysninger om arbeiderboligsaken både fra Danmark og England. I motsetning til «Arbeiderboligen på Kalvskinnet» ønsket man denne gang «at skaffe mindre Boliger og Arbeideren saadanne Vilkaar at han efter en Del Aars Forløb bliver Eier af sit Hus». ¹⁷ Komitéen ønsket også at det skulle kjøpes inn et lite jordstykke i tilknytning til hvert hus, slik at beboerne kunne få seg kjøkkenhager. Vi står her overfor et nytt «5 %-filantropiinitiativ», idet komitéen lovet et årlig utbytte av overskuddet i selskapet på 4 %.

Komitéen hadde ikke problemer med å få tegnet nok aksjer. Høsten 1873 stod de syv arbeiderboligene som selskapet bygde ferdige. De var alle identiske: To-etasjes panelkledde tømmerhus med kjeller og loft og med en likdan leilighet på 30 kvadratmeter i hver etasje. Adresseavisen skrev at «de ere net indrettede efter Tidens og Forholdenes Krav». ¹⁸ Leilighetene var altså av samme størrelse som i «Arbeiderboligen på Kalvskinnet». Men hvem flyttet inn i de nye arbeiderboligene i 1873, og hvordan ble husene utnyttet? Vi går igjen til folketellingslistene fra 1875 for å finne svaret. Blant beboerne finner vi da løssjauere, tobakksspinnere, steinhoggere ved Domkirken osv., altså mennesker fra arbeiderklassen. Men boligflaten på 60 kvadratmeter i hvert hus ble utnyttet maksimalt. I «Arbeiderbolig No 4» bodde det i alt 4 husholdninger med til sammen 23 personer. Folketellingslistene forteller også at det virkelig ble kjøpt inn små jordstykker i tillegg til hver tomtegrunn, og at de fleste av beboerne hadde dyrket en del poteter på disse.

Både den fysiske utforming av arbeiderboligene som mindre to-mannsboliger og den idemessige bakgrunn for prosjektet, at boligene kunne bli hver enkelt eiendom, kan tyde på at vi står overfor en tillem্পning av kaptein Roosens forslag til Trondheim kommune fra 1851 og 1869 som nevnt over. Det var jo nettopp disse to tingene som utgjorde kjernen i hans forslag. Mens Roosen hadde fore-

slått at det var kommunen som burde bygge arbeiderboliger, var det altså det private initiativ som skulle komme til å sette hans tanker ut i livet. Det er også en viss mulighet for at arbeiderboligene fra 1873 ble bygd etter Roosens tegninger. Allerede før innbydel-sen til aksjetegning ble sendt ut, hadde komiteen «skaffet sig Tegninger og Omkostningsoverslag for saadanne Bygninger».¹⁹ Det var byens stadsingeniør, Carl Adolf Dahl, som hadde hjulpet komi-teen med dette. Muligens hadde han da benyttet de tegningene Roo-sen hadde innsendt til formannskapet i forbindelse med sitt for-slag i 1869.

«Arbeiderboligen på Kalvskinnet» ble oppført som en større ka-serne i murstein. De syv arbeiderboligene som ble oppført av «Sel-skabet til Arbeiderboligers Anskaffelse» i 1873 var oppført av tre-materialer. Noe av forklaringen på denne forskjellige materialbruk finner vi i det at den førstnevnte ble oppført innenfor byens grenser og dermed underlagt bygningslovens bestemmelser om murtvang, mens de sistnevnte arbeiderboliger ble oppført utenfor bygrensen og dermed ikke underlagt noen bygningsmessige bestemmelser overhodet. Trondheims grenser var blitt utvidet ved lov av 6. juni 1863, og selskapets bygninger ble oppført umiddelbart utenfor det byggebelte som var bestemt i denne loven. De syv første bolig-husene som selskapet oppførte, ga støtet til en hel forstadsdannelse i dette strøket av byen. Selskapet hadde nemlig kjøpt opp en del gårdsgrunn på Lademoen til å oppføre sine bygninger på, og da sel-skapet ble omorganisert og aksjekapitalen utvidet i 1874, ble man i stand til å kjøpe inn ytterligere grunn på stedet. Denne grunnen ble så å si umiddelbart bygslet bort til byggetomter. I Trondheim bys historie skriver Knut Mykland at «Veldedigheten var blitt forret-ning, god forretning».²⁰ I løpet av 1870-åra var all jordbruksgrunn i strøket kjøpt opp, det meste av «Selskabet til Arbeiderboligers Anskaffelse», og byggetomter bygslet bort. De aller fleste som bygde seg gårder på de bygslede tomter tilhørte arbeiderklassen. Selv om området ikke ble regulert da det lå på landets grunn, utenfor byg-ningslovens virkekrets, fikk det likevel en viss regularitet. Gatelø-pene ble i hovedsak bestemt av utstrekningen på de opprinnelige tomtene.

Branntakstforretningene som ble holdt over den nyoppførte be-byggelsen i området, vitner om at byggherrenes økonomiske evner

kunne variere meget. Enkelte hus var oppført som solide tømmerkasser med utvendig kledning, ja, kanskje var enkelte av dem også tilflyttet fra landet. Andre bygninger var tilsynelatende satt sammen av de for hånden tilstedeværende materialer.²¹

Forstedene

Den filantropiske arbeiderboligbebyggelse utgjør ikke noe typisk eksempel på arbeiderklassens boligforhold i forrige århundre. Den typiske arbeiderboligen finner vi blant den andre bebyggelsen i denne «forstaden» til Trondheim. Om en arbeiderfamilie skulle etablere et hjem i forrige århundre, hadde de i grunnen som nevnt to alternativer: Enten kunne de stuve seg inn i en allerede overbefolket bekvemmelighet i det gamle byområdet. Eller de kunne bygge nytt, men da utenfor bygrensen og dermed også utenfor bygningslovens bestemmelser og offentlige myndigheters inngripen i byggeprosjektet. Derfor blir forstadsproblematikken en så viktig del av arbeiderboligens historie. Vi skal nå se litt på denne problematikk for Trondheims vedkommende.

Bosetning av en fattig befolkning – «arbeiderklassen» – utenfor bygrensene var så å si i hele forrige århundre kilde til strid mellom bykommunen og den tilgrensende landkommune. Mens arbeiderne og andre som bodde i disse forstedene hadde sitt virke inne i byen, var de bare til bryderi for landkommunen. Særlig var det forstadsbefolkningens belastning av landkommunens fattigkommisjonsbudsjett som var ankepunktet. Det er på denne bakgrunnen vi må se de stadige byutvidelser flere norske byer gjennomgikk i siste halvdel av forrige århundre.

Trondheims bygrenser ble utvidet gjennom lovbestemmelser først i 1863 og så på nytt i 1892. Men uansett hvor langt bygrensen ble skjøvet ut i periferien, vokste det opp forstadsdannelser utenfor grensen. Det var mange grunner til at arbeiderklassen søkte seg ut av byen når de skulle bygge og bo. For det første kunne man som nevnt bygge uten offentlig inngripen og det var billig å bygge fordi man slapp utgifter til vann og kloakk, opparbeidelse av gater osv.

En komité som var nedsatt av Trondheim formannskap i forbindelse med debatten om Trondheims byutvidelse i 1863 nevner også

ytterligere fordeler med å bo utenfor byen: «Efter Kommitteens Formening er det Beskatningen og de øvrige personlige Byrder – t.Ex. Tjeneste i Borger- og Brandkorpset, der bestemmer Valget mellem By- og Landtomters Bebyggelse, og hvor tungt end Strindens Indvaanere ansee sig beskattede, ere de Skattepligtiges Byrder dog ringe, naar de sammenlignes med dem, der falde Trondhjems Indvaanere til Last». ²²

Men det var ikke bare arbeiderklassen selv som kunne oppnå fordeler gjennom bosetning i «forstedene» for ifølge den samme komité var det «en bekjendt Sag, at ingen Disposition af Jord er i den Grad lønnende, som Bortfæstelse af Byggetomter». ²³ Derfor ble altså «Selskabet til Arbeiderboligers Anskaffelse» som bygslet bort byggetomter på Lademoen i 1870-åra en slik økonomisk suksess.

Hvilke deler av arbeiderklassen var det så som flyttet ut i de nye forstedene? «Byutvidelseskomitéen» til landkommunen Strinda i 1863 uttalte om dette at «Disse Arbeiderkolonier indeslutte heller ikke de relativt velstaaende Arbeidere, men i Almindelighed de fattigere, som om end noget fjernede fra Arbeidsstederne i Byen, dog slaa sig ned her, hvor de paa Grund af den lavere Husleie kunne bo billigere, Det er derfor netop Byens fattigere Arbeidsfolk, som tyer ud i disse Forstæder og saaledes med Tiden vinde Hjemstavnsret paa Landet. Medens de i Byen finde sit Underhold og fortære sin Arbeidsfortjeneste og medens Byen benytter dem saalænge de kunne Arbeide, veed Landet I Regelen intet af dem før i Alderdommens Dag eller naar Sygdom rammer eller Arbeidsløshed indtræder.» ²⁴ Men det var visst ikke bare skikkelige arbeidsfolk som slo seg ned i forstedene. «Det viser sig ogsaa, at forskjellige Uordener finde Sted i disse Distrikter . . . hvor Udskuddet af Byens Befolkning i Regelen har Tilhold, og hvor navnlig de af Indvaanerne, som have været straffet for Tyveri slaa sig ned . . . Kommitteen bemærker endvidere, at endeel løse Kvinder opholde sig i disse Distrikter, men ofte uden for Byens Politijurisdiktion, medens de drive deres Uvæsen i byen». ²⁵ Og i forbindelse med byutvidelsen i 1892 uttalte sorenskriveren i Strinden og Selbu om forstedene at «Disse Strøg befinde sig derfor nu i en høist beklagelig Tilstand. De ere sande Arnesteder for Lasten og Forbrydelsen, idet det er en Kjendsgjering, at ikke alene Antallet af de Forbrydelser, som begaaes i Byen,

forøves et uforholdsmæssigt stort Antal af Personer som høre hjemme i disse Strøg». ²⁶

Slik kunne altså arbeiderklassens boligforhold være i forstedene: De bodde ofte i kummerlige boliger med overbefolkede leiligheter. Områdene var ikke regulert og ofte meget brannfarlige. Noe brannvesen fantes ikke i forstedene. Områdene kunne være hard kriminelt belastet. Det var vel derfor ikke underlig «at bedre stillede folk, paa grund af den herskende mangel paa regulering og kontrol, efterhaanden vil komme til at sky strøget og dette istedet blive tilholdssted for en større eller mindre del af byens proletariat». ²⁷

Debatten om byutvidelsene mellom by- og landkommunen kunne ofte bli svært heftig og langvarig. Dette måtte bli slik fordi landkommunen som regel ville ha en mye større del av sitt territorium lagt inn under byen enn det bykommunen var interessert i. Disse interessekonfliktene måtte så løses av de sentrale myndigheter, slik det skjedde med saken angående Trondheims utvidelse i 1863. Men selv om en kunne bli enig om grenselinjene, var ikke alle problemer ryddet av veien. Uenigheten ble nemlig ofte utvidet til å gjelde utstrekningen av det såkalte «byggebelte». De bygningslover som gjaldt i de norske byene fra 1845 av, innskrenket seg ikke bare til å gjelde selve byterritoriet. De skulle i tillegg komme til anvendelse for en bestemt del av det areal av landkommunen som grenset umiddelbart inn til byen. I stortingsdebatten om Trondheims byutvidelse i 1863 uttalte Trondheimsrepresentanten K. Rygh bl.a. at: «Hensigten med dette Belte er jo at forhindre at der udenfor Bygrændsen skal danne sig en uregelmæssig Bebyggelse, som er ildsfarlig og sundhedsskadelig. Men det tror jeg ikke man oppnaar ved et Belte, som kun er 500 m., saaledes som her bestemmes; det er saa langt omtrent som fra Storthinget op til Universitetet . . . Fordi nu Strøget udenfor Beltet ikke er bundet til Bygningslovgivningen for Byen, vil der altid blive en Smule billigere at bo der, og som Følge deraf vil mange Klasser af Befolkningen, for hvilke denne Strækning at gaa ikke har saa megen Betydning, drages derhen». ²⁸ Til dette repliserte representanten Nærum: «Det kan være muligt, at der paa et enkelt Sted eller paa flere Steder kan danne sig Grupper med Huse udenfor, som Repræsentanten fra Trondhjem nævnte. Han anførte, at de Folk, som særlig lægger an paa at bo udenfor, de skulle ikke lægge saa stor Vægt paa Veien,

om de faar lidt længer at gaa. Men er det Tilfælde, vil ikke 500 m. til hjælpe hellere. *Har de gaaet saa langt, gaar de nok 500 m. til*».²⁹ Slike, sett med våre øyne, kyniske betraktninger, bidro til ytterligere forverring av arbeiderklassens boligforhold. Det ble skapt lange gangavstander mellom bolig og arbeidsplass, noe som bl.a. medførte at arbeideren ikke kunne komme seg hjem å få et noenlunde ordentlig måltid i middagspausen.

Et initiativ fra «Trøndernes Fagforbund»

Selv om bygningslovgivningen på en måte tvang arbeiderklassen til å flytte ut i ofte fjerntliggende forsteder, er det ganske innlysende at de ville ha tjent på å bo i boliger som var oppført i henhold til denne lovgivning. Sunnhetsspørsmålet er her det sentrale. Det er bl.a. på en slik bakgrunn vi må se den henvendelse som «Trøndernes Fagforbund» sendte Trondheim kommune høsten 1895 og som ga en ganske klar skisse av arbeiderboligproblemet i byen.³⁰ «Trøndernes Fagforbund» var en sammenslutning av de fleste av fagforbundene i byen. Dermed blir det den organiserte arbeiderklasse som selv tar initiativet til å løse boligproblemet.

Fagforbundets henvendelse gir en meget fyldestgjørende beskrivelse av arbeiderklassens boligforhold i Trondheim rundt århundreskiftet. «Bebyggelsesforholdene her i Trondhjem har ført med sig at arbeiderbefolkningen er trængt ut i tildels temmelig fjerne utkanter. Dette er jo et misforhold som arbeiderne lider under i alle større byer, men i Trondhjem er denne husnød tilstede i en særlig høi grad . . . De indre bydeler optages for en stor del av forretningslokaler, og arbeiderne og smaafolk overhodet maa søke ut til utkantene for at finde husrom. Paa grund af Trondhjems uheldige bygningslov er bebyggelsen i en ganske særegen grad spredt. Avstanden fra arbeiderkvarterene i utkantene til arbejdsstedene i byens centrale deler er derfor i Trondhjem likesaa stor som i mange storbyer. Disse lange avstander er mangedobbelt uheldige for os arbejdere som har kort middagstid, og som derfor ofte maa spise vor middagsmat paa arbejdsstedet. I saadanne tilfælde er vi meget ofte henvist til dag efter dag at leve av tørmat til middag. Dette gjør at mangen en arbeider føler sig slap naar aftenen kommer. Og endnu et: Ved at arbeiderne bor saa langt væk fra selve byen, falder utgif-

Med det industrielle gjennombrudd omkring 1850 endret dimensjonene karakter. Kaserntypen i to og en halv etasje ble vanlig. Svalgangstype oppført for Mustad fabrikk på Lysaker.

(Foto: Sia Johson)

tene til transport av ved og deslike dyrene, likesom hustruerne yderst sjelden kan se sig tid til at gjøre indkjøb paa torvet eller andre steder hvor fornødenhedsartiklerne kan faaes baade bedre og billigere end hos smaahandlerne som bor i disse utkanter». Denne beskrivelsen av «forstadsbefolkningens» livsvilkår stiller stortingsrepresentantenes ovenfor siterte uttalelse fra 1863 i et temmelig grotesk lys. Fagforbundet hevdet at «Centralt beliggende arbeiderboliger vil derfor ha sin store betydning baade i social og sanitær henseende».

Men problemet var ikke bare at det ga mange uheldige konsekvenser for en arbeiderfamilie å bo i utkantene av byen. Det var til og med blitt vanskelig å skaffe seg bolig også der: «Bebyggelsen holder ikke skridt med de stigende behov, og huseierne kan derfor stille de urimeligste fordringer. Som en følge av den indskrænkede bebyggelse er derfor husleien uforholdsmæssig stor, og hvad der næsten er værre, familjer med barn vrakes næsten overalt.» Bolige-

nes bygningstekniske kvalitet ble også sterkt kritisert: «I mange tilfælde bygges der ogsaa i utkantene temmelig daarlige leiegaarder med uforsvarlig tynde og utætte vægges, daarlige dører osv., og dette er ganske visst aarsag til meget sykелighet, foruten at denne usolide bygningsmaate paafører beboerne uforholdsmæssige utgifter til brændsel.»

Hvilken løsning kunne Fagforbundet tenke seg på alle disse alvorlige problemene? «Erfaringen har her som andre steder fuldstændig godtgjort at boligspørsmålet ikke bør overlates alene til den private spekulation . . . *Det er vor overbevisning at misforholdet ikke kan rettes uten at kommunen optræder aktivt ved opførelse av kommunale arbeiderboliger.*» (Min uthev.) Etter Fagforbundets oppfatning ville oppførelsen av kommunale arbeiderboliger ha to hensikter. Den første var rent praktisk, å gi direkte hjelp til hus-trengende, og den andre var i et videre perspektiv å virke som en husleieregulerende faktor.

Det skulle komme til å gå 18 år før Fagforbundets henvendelse fikk praktiske konsekvenser. Først i 1913 bevilget kommunestyret de første midler til oppførelse av 10 leiegårder med 60 småleiligheter på kommunens grunn Ulstadelokka. Utviklingen av den kommunale arbeiderboligbebyggelse fulgte deretter fram til 1920-åra det mønster vi bl.a. kjenner fra Oslo kommunes tilsvarende bebyggelse, om enn med noen individuelle trekk. Disse skyldtes i første rekke byens stadsarkitekt, senere professor, Sverre Pedersen, som hadde det praktiske hovedansvar for den kommunale arbeiderboligbebyggelse i Trondheim i så å si hele den perioden den pågikk.

Arkitekt Sverre Pedersen hadde siden 1910 stått for utformingen av en ny byplan for Trondheims byggebelte. Influert som han var av moderne tysk byplanlegging, førte dette til at han satte byplanlegging og kommunal jordpolitikk i nær forbindelse. Mens han holdt på å utarbeide den nye byplanen, foretok Trondheim kommune på Pedersens initiativ, en rekke store tomteoppkjøp. Fordi disse tomtene ble innkjøpt før det gjennom planen var klarlagt hva de skulle brukes til, fikk kommunen sikret seg grunn til den lavest mulige pris. En konsekvens av dette ble bl.a. at kommunen hadde rikelig med rimelig og relativt sentralt beliggende grunn til disposisjon når den begynte å oppføre arbeiderboliger. Flere av områdene

med arbeiderboligbebyggelse som arkitekt Pedersen utformet, er forbilledlige boligområder fortsatt.

Men det er ikke bare som enkeltindivider at arkitekter har gjort en innsats for å løse arbeiderboligproblemet. Hele standen som sådan har til tider vært sterkt engasjert i problemet. Et godt eksempel på dette er den boligkomité som ble dannet i 1913 etter initiativ fra Nordenfjeldske arkitektforening og som bestod av medlemmer fra denne foreningen samt Trondhjems tekniske forening. I åra 1915 – 16 sørget komitéen for at over 2 000 leiligheter der det bodde arbeiderfamilier ble undersøkt under arkitekt Martin Engers ledelse. Den statistikken som ble ført i forbindelse med undersøkelserne, gir med sine nøkterne tall et uhyggelig bilde av arbeiderklassens boligforhold i tida rundt 1. verdenskrig både hva angår overbefolkede leiligheter og den sanitære og bygningsmessige tilstand i alminnelighet.³¹

Det gikk over 60 år før kaptein Roosens visjonære forslag om kommunale arbeiderboliger i Trondheim ble realisert. Omtrent like mange år skulle det komme til å gå før de temmelig vidtrekkende forslag om offentlig kontroll og regulering av boligmarkedet som ble resultatet av Nordenfjeldske arkitektforenings undersøkelse fikk praktisk betydning i samfunnet.

Noter

- 1 Knut Mykland, *Fra Søgaden til Strandgaden*. Trondheim bys historie bind III, Trondheim 1955, s. 28
- 2 *Beretning om Amternes økonomiske Tilstand*. (Femårsberetning) 1856 – 1860. Søndre Trondhjems Amt, s. 27
- 3 *Femårsberetning 1866 – 1870*. Søndre Trondhjems Amt, s. 25
- 4 *Odelstingsproposisjon nr. 19*, 1899, s. 1
- 5 *Femårsberetning 1856 – 1860*. Søndre Trondhjems Amt, s. 23
- 6 John Nelson Tarn, *Five Per Cent Philanthropy. An account of housing in urban areas between 1840 and 1914*, Cambridge 1973
- 7 *Trondheim formannskap, brevjournal 23/8 1845 – 21/4 1855*. J.nr. 296/1851. Trondheim kommunearkiv
- 8 Riksarkivet; Privatarkiv 68, C.B. Roosen. Pakke 1, «Erindringer og Optegnelser», Femte Hefte a
- 9 Som note 8

- 10 *Trondheim formannskap, forhandlingsprotokoll 18/12 1851 – 2/1 1865, fol. 2b og 4b. Trondheim kommunearkiv*
- 11 *Trondheim formannskap, brevjournal 3/9 1868 – 22/10 1873, J.nr. 305/1869 samt forhandlingsprotokoll 12/1 1865 – 15/6 1871, fol. 196b og 197 b*
- 12 *Norsk biografisk leksikon, bind XI, Oslo MCMLII, s. 534 – 6*
- 13 Olaus Schmidt, *Interessentskabet Arbeiderboligen paa Kalvskindet 75 aar*, Trondheim 1931, s. 3 (De øvrige opplysninger angående denne «Arbeiderboligen» er i hovedsak hentet fra samme sted. Se også Knut Einar Larsen, «Arbeiderboligen på Kalvskinnen i Trondheim», i: *Byggekunst*, nr. 2, 1979, s. 94 – 5
- 14 Knut Einar Larsen, *Konstruktivt murverk*. Notat, Institutt for arkitekturhistorie, NTH, 1981
- 15 Schmidt, op.cit., s. 10. Sitat fra den første leiekontrakten
- 16 *Trondhjems Adresse-Contoirs Efterretninger*, nr. 58, 1872
- 17 Ibid.
- 18 *Trondhjems Adresse-Contoirs Efterretninger*, nr. 238, 1873
- 19 Som note 16
- 20 Mykland, op.cit., s. 506
- 21 Knut Einar Larsen, «La'mo'n' i Trondheim – en arbeiderforstad fra 1870-åra», i: *Byggekunst*, nr. 6, 1979
- 22 *Odelstingsproposisjon nr. 28, 1863, s. 9, Stortingsforhandlinger 1862 – 1863, 6. del*
- 23 Ibid.
- 24 Ibid., s. 3
- 25 Ibid., s. 5
- 26 Dokument nr. 107 (1892) fra næringskomiteen nr. 2, s. 7. *Stortingsforhandlinger 1892, 6. del*
- 27 *Odelstingsproposisjon nr. 39, 1904 – 1905, s. 4*
- 28 Forhandlinger i lagtinget 1863, s. 115, *Stortingsforhandlinger 1862 – 1863*
- 29 Ibid., s. 116
- 30 Henvendelsen er referert i: Sverre Pedersen, *Boligsaken i Trondhjem kommune til og med aar 1917*, Trondheim 1917. Alle sitater fra henvendelsen er skrevet av herfra.
- 31 Martin Enger, *Boligundersøkelser i Trondheim i 1915 – 1916*, Det kongelige norske videnskabers selskab, biblioteket, mskr. fol. 583